

ŞEHİRLEŞME KAVRAMI İÇİNDE YAZI DİLİ VE HALK AĞIZI

Hamza ZÜLFİKAR*

Özet

Bu çalışmada öncelikle şehirleşme kavramı üzerinde durulmuştur. Şehirleşme ile birlikte geçmişten günümüze gelinceye kadar Türkçede görülen değişimler, örnekler verilerek ortaya konmuştur. Ayrıca şehirleşmenin Türkçe üzerindeki olumsuz etkisi üzerinde durulmuş, şehirleşme ve dil konusu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şehirleşme, yazı dili, halk ağzı, söz varlığı, yerel dil

IN THE CONCEPT OF REFLECTION OF URBANIZATION “LITERARY LANGUAGE AND COMMUNITY ACCENT”

Abstract

In this article, emphasized on the reflection of urbanization. With the reflection of urbanization, from past to now, we show that the differences on Turkish with examples. Also this study accentuated that the damages on Turkish which come from reflection of urbanization and finally focused on reflection of urbanization and language.

Key Words: reflection of urbanization, literary language, public speech, vocable, community accent

Şehirleşme veya kentleşme, şehre yerleşme, şehrin şartlarına uyma diye tanımlanabileceği gibi sanayinin gösterdiği gelişmeye bağlı olarak başka şehirlerde, köy ve kasabalarda yaşayanların şehirlere gelmesiyle şehir alanlarının genişlemesi, yeni yaşam alanlarının kurulması, alt yapı hizmetlerine ihtiyaç duyulması biçiminde de tanımlanabilir.

Dünyadaki gelişmelere bağlı olarak şehirleşme, aynı zamanda uygarlaşma, çağdaşlaşma, alt ve üst yapılarıyla çağdaş endüstrinin imkânlarından yararlanma demektir.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Şehirleşme ile uygarlaşma kavramlarının birbiriyle olan ilgisi yeni değildir. İnsanın rahat ve sağlıklı yaşaması, tabiatı kendi huzuru ve hizmeti için düzenlemeye, biçimlemeye çalışması ve bu yolda araç ve gereçler üretmesi şehirleşme kavramının özünü, genel amacını oluşturur. Bir şehir adı olan *Medine* ile *medeni*, *medeniyet* kelimesinin aynı kökten oluşu tesadüf değildir.

Şehirleşmenin hiç şüphesiz kültürel ve teknik gelişme ile de yakın ilgisi vardır. Bugün yaşanan şehirleşmenin temelinde asıl teknik karakterli özellikler yatmakta ve şehirleşmenin ana unsuru teknik gelişmelere dayanmaktadır. Bu gelişmede toplumumuzca hedef alınan durum, Batının tekniğini ve kültürel yapısını benimseme ve özümsemedir. Çağdaşlaşma ve uygarlaşma yolunda bundan vazgeçilemez. Bu genel değerlendirme sonra diyebiliriz ki çağdaşlaşmanın, uygarlaşmanın ve şehirleşmenin araçlarından biri dildir. Batıda türetilen her araç ve gerece veya her bilimsel kavrama verilen ad, Türkleri de yakından ilgilendirmekte, söz konusu adlar Türkçeye girdikçe kurumlar, kullanıcılar, bunların imlalarını, söylenişlerini, anlamlarını ve kapsamalarını yerine oturmakta zorlamaktadır. Son yüzyılda giderek artan bir hızla gelişen kültürel ve teknik atılımlar, beraberinde bizim için yabancı olan binlerce kelime ve terimi karşımıza çıkarmıştır. Bu yabancı söz varlığının bir bölümü de şehirleşme, uygarlaşma kavramıyla doğrudan ilgilidir. Bu durum karşısında denebilir ki şehirleşmenin ve buna bağlı olarak uygarlaşmanın bedeli bir yerde dille ödenmeye başlanmıştır. Bilinçsizce yabancı kelime kullanma belki bir yerde küreselleşmeye hizmet etmiştir ama bir yandan da Türkçenin yeniden yabancılaşmasına yol açmıştır.

Birbiriyle ilgili olan şehirleşmenin, uygarlaşmanın, batılılaşmanın getirdiği kelime ve terimler şehir dilinde, resmi dilde, aydın dilinde kabul görürken bu alanda öteden beri yabancılaşma karşısında direnen halk ağızlarını da bir ölçüde etkilemiştir. Daha çok ticari ve teknik adlar içeren bu sözlerin bazıları ya hemen ya da zamanla yazı dilinden halk ağzına inmekte; bu söz varlığı kasaba ve köy halkının diline bazı ses değişiklikleriyle hâkim olmaktadır. *Traktör*, *elektrik* ve *otomobil*'in *direktör* *Otomofil*, *alatirik* oluşu buna örnek olarak verilebilir. Daha çok ticari ve teknik adlar içeren bu söz varlığına son zamanlarda gelişen iletişim dilinin getirdiği kelime ve terimleri de katabiliriz. Bu durumu günümüzde canlı olarak iletişim dilinin kelimelerinde görmekteyiz. Örnek olarak "saymak" anlamında İngilizce *to count* fiiline dayanan *counter* kelimesi bir iletişim terimi olarak *kontör* biçiminde Türkçeye geçtikten sonra kısa bir süre içinde Anadolu halkı tarafından da çeşitli söyleyişler içinde kullanılmaya başlanmıştır. Orta Anadolu'da *gontür*, Doğu Anadolu halk ağzında kalın art damak k'si ile *kontur* biçiminde telaffuz edilmemiş hatta yazılmıştır.

Uygarlık dilinden, aydınların, şehirlilerin dilinden halk ağzına bazı ses değişiklikleriyle inen kelimeler tarihi dönemlerde daha sık görülmüştür. “kâğıt para” karşılığı *kaim*e halk ağzında *kayme* biçimini almıştır. Bunlar arasında öyle değişikliklere uğramış olanlar var ki bugün onları çözmek ancak bazı mesleki bilgiler kullanmakla mümkün olmaktadır. *Aynelbarut* ismi Bitlis’te bulunan bir mahallenin adıdır. Söz konusu ad, bu mahallede bulunan bir çeşmeden gelir. Arapça *ayn* kelimesinin “göze”, *barut* kelimesinin Arapça soğuk anlamında “barit” olduğu ancak mesleki bilgilerle çözülebilmektedir.

Doğrudan Batıdan gelen her kelime halk ağzına inerken bölgenin genel ses ve şekil özelliklerine uymuştur. Bu durumda şehir dilinin yazı diline, halk ağzında ise bölgenin ses ve şekil özelliklerinin bağlı olduğu söylenebilir. Son yüzyılda Türkçeye giren Fransızca *direct* kelimesinin yazı dilinde *doğrudan* kelimesiyle karşılanmasına rağmen halk diline *direk* biçiminde inmesi önlenememiş, bunun yerine *dolaylı* sözünün kullanılması sağlanamamıştır. Bir kimsenin gideceği yeri, yol veya yönü birine sorulduğunda verilen cevap *dindirek git* biçimindedir. Esasen *dolaylı* kasabanın, köyün değil şehrin kelimesidir.

Uygarlaşma yolunda Dünya’daki kültürel ve özellikle teknik gelişmelere ayak uydurmanın, çağdaşlaşmada geri kalmamanın bir sonucu olarak gelişen şehirleşme kavramı içinde dilin yabancı kelimelerle yüz yüze kalması kaçınılmaz bir durumdur. Bu doğal gelişme, duyarlı toplumlarda dili aşırı bir biçimde etkilemez. Bunun bir örneğini Osmanlı bilim ve sanat alanında, kültürel hayatında görmek mümkündür.

Tanzimat Döneminden hatta daha önce bu gerçeği gören Türk toplumu karşılaştığı her yeni kavramı Osmanlı Türkçesi diye adlandırdığımız dilin imkânlarından yararlanarak karşılamaya çalışmıştır. Osmanlı aydını *üroloji* terimini *bevliye*; *patolojik* terimi *marazi*, *psikoloji* terimi *ruhiyat* diye adlandırmıştır. Burada bir özelliği vurgulamadan geçmemeliyiz. Dildeki bu tarihi gelişmeye bakıldığında işin temelinde dil ailelerinin ve bağlı olunan kültür ortamlarının bulunduğu görülür. Osmanlı aydını kendince yabancı gördüğü Hint-Avrupa dil grubuna ait bir kelime karşısında duyarlılık gösterirken bağlı olduğu Arap-Fars kültür ortamının söz varlığını rahatlıkla kullanmıştır. Bu gelişmede bir başka etkili durum Orta Çağ boyunca sürüp gelen din etmenidir. Osmanlı aydını bu eğilimler içinde kendince bir uygarlık dili, bir edebî dil yaratmıştır. Yaratığı bu dil ile halk dili arasındaki mesafe giderek uzaklaşmıştır. Halk *gözden uzak tutmak* derken Osmanlı aydını *sarf-ı nazar etmek* demiş ve *sarf-ı nazar* gibi bir tamlama halk ağzına inmemiştir.

Cumhuriyet dönemine gelince o güne kadar dikkati çekmeyen halk ağzı ve eski klasik Türk eserleri gündeme gelmeye başlamıştır. Bu değerlerin

gündeme gelişinin çeşitli sebepleri vardır. Bunlardan biri yüzlerce yıl yönettiği milletlerden ve onların destekçisi yayılımcı güçlerden darbe üstüne darbe yiyen Türk milletinin kendi değerlerine eğilmeye başlamasıdır. 1920'li yıllarda gelişmeye başlayan bu eğilimin canlanışını ve uygulamaya geçiş tarihini Cumhuriyetin ilanına ve 1932 yılında Türk Dil Kurumunun kuruluşuna bağlayabiliriz.

Bu atılımların planlandığı ve bu düşüncelerin işlenmeye başlandığı yıllarda Türk dilinin hâla yabancı dillerin boyunduruğunda olduğu, halk ağzı ile aydınların dili arasında dil açısından bir uçurum bulunduğu bir gerçektir. O yıllara kadar Türk dilinin üretken hâle getirilmesi için hiçbir etkinlikte bulunulmamıştır. Yüzyıllarca alışlagelmiş bir alışkanlıkla 1920'li yıllarda bile Arapça köklerden, Arapça ve Farsça eklerden yararlanılarak kelimeler türetilmektedir. 1924 yılında ölen ve Türkçülük ülküsünün başını çeken Ziya Gökalp 1920'li yıllarda *fikir* kökünden *ideal* karşılığı *mefkure* kelimesini türetmiştir. Kökü Türkçe olmayan kültür karşılığı *hars* ve *realite* karşılığı *şeniyet* gibi kelimeler onun Arapça köklerden yararlanarak türettiği terimlerdir.

1930'lu yılların tablosu ise her ne kadar Türkçeyi dönük, Türkçeyi önde gösteriyorsa da o yıllarda Batı dillerinin özellikle Fransızcanın öne çıkmaya başladığı inkâr edilemez. O yıllara kadar *hatt-ı istiva* diye adlandırılan kavram Cumhuriyet döneminde *ekvator*, *iktisat*, *iktisadi* terimleri *ekonomi*, *ekonomik* olmuştur. Öte yandan 1930'lu yıllar aynı zamanda Anadolu ağızlarının itibar kazandığı yıllardır. Şehirlinin, aydının hiçbir zaman taraf olmadığı *ivedi*, *üye*, *irdelemek* gibi kelimeler gündeme gelmiştir. Ancak hemen belirtelim ki bu akım fazla sürmemiş, daha sonraki yıllarda yeniden Batı dillerinden gelen kelime ve terimler öne çıkmıştır.

Ağızlardaki söz varlığının gündeme gelişi

Ağızlardaki söz varlığının gündeme gelişi Türk Dil Kurumunun kurulmasından sonra yapılan ilk kurultaya rastlar. Bu kurultayda kurulmuş olan "Umumî Merkez Heyeti"nin aldığı kararların başında halk ağzındaki kelimelerin derlenmesi gelir.

Kararın ilk maddesi şöyledir:

Halk dilinde ve eski kitaplarda bulunan Türk dili hazinelerini toplayıp ortaya koymak.

Bu karar doğrultusunda elde edilen malzeme gereği gibi işlenip tasnif edilmemiştir.

Bu çabalara rağmen halk ağızı ile yazı dili arasındaki büyük farklılığın giderildi söylenemez. Aslında bunu gerçekleştirmek pek de kolay değil hatta imkânsızdır.

Bunu belli bir kültür düzeyine yükselmiş şehirli dili ile kırsal kesimde yaşayan daha alt gruplardaki halkın dili diye gruplandırabiliriz. Önce unutmak gerekir ki halk ağzının söz varlığı sınırlıdır. Halk ağızı bölgelere göre değişir; biri *tikilmek* öbürü *dikilmek*, biri *görmek* biri *gormek*, biri *vermek* biri *virmah*, biri *dükkân*, *inkar*, öbürü *dukkân*. *inkar* der.

Çorum, Çankırı yörelerinde *buymak* fiili kullanır. Bu fiil yazı dilinde ancak o bölgeden gelenlerin dilinde yaşar ve yazı dili bu fiili tercih etmez. Eski bir fiilimiz olan ve “yaklaştırmak” anlamında kullanılan *yavutmak* Bitlis’te kullanılır. Bu fiil yazı dilinde geçmez. Hafifçe sallamak anlamında gene eski bir fiil olan *ügrüme* Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde *ügürmek*, *yügürmek* biçiminde kullanılırken Türk aydını, bilim adamı bu fiilden yararlanmayı düşünmez. Halkın “rahatlamak” anlamında İçim buz gibi oldu” sözünü Türk aydını uygarlık dışı sayar ve kullanmaz. Buna karşılık halk da *Sizi tenzih ederim* sözünü kendine yakıştıramaz. Bilim adamına *göbelek*, *ümüük*, *büzüük* kullandırıramazsınız. Bilim adamı *fungus*’u tercih eder, mantarı veya onun bir türü olan *göbelek* sözünü eserinde kullanmaz *Hamile*, *gebe* gibi yabancı kelimeleri Türk aydını kullanır, bunun Türkçesi olan *aylı*, *yüklü* örneklerini tercih etmez; bunlar kırsal kesimdeki bölgesel ağızların sözleridir. Bu durum şehirli ile halk arasındaki uzaklığı gösteren engellerin örnekleridir.

Konun bir başka boyutu şehirde iç içe yaşayan din, kültür ve soy bakımından farklı olan insanlar arasında görülür. Aynı yazı dilini kullanan şehirli arasında din, kültür, soydan gelen bir farklılık dilde de kendini gösterir. Vaktiyle *İstanbul Türkçesi* tanımlanırken pek çok şiveden söz edilmiş, bunlara Beyoğlu Türkçesi, Şişli Türkçesi diye adlar verilmiş ve bu konularda yazılar yazılmıştır.

Bakasın sen ona, Göresin sen onu, yaporum biçimindeki kullanımları bu duruma örnek olarak verebiliriz.

Konunun bir de yerel dillerle ilgili boyutu vardır. Aslında bu durum başlı başına bir konu olarak ele alınıp işlenmelidir.

Yerel dillerin şehirlerde yaygınlaşması

Şehrinde resmî dilin dışında bir başka dilin şehrin çeşitli bölgelerine hâkim olmasıyla ilgili örnekleri Dünya’nın birçok büyük şehrinde görmekteyiz. Bunlar ya göçle gelen Çince, Arapça, Ermenice gibi diller veya İspanyolca gibi

o ülkedeki yerel dillerdir. Bu durumu Türkiye'nin büyük şehirlerinde kısmen de olsa görmek mümkündür. Ancak bizdeki durum sözünü ettiğimiz dünyanın merkez şehirlerindeki durumdan tamamen farklıdır. Genel olarak yozlaşmış birtakım ses ve şekil değişikliklerine uğramış, ideal anlamda bir dilin temel niteliklerini taşımayan yalnızca iletişim aracı olarak kullanılan dillerdir. Bu tür ağızlaşmış diller Türkiye'nin büyük şehirlerinin belirli bölgelerinde, pazarlarında kendini göstermekte ve giderek yayılmaktadır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ise bu durum biraz daha değişik özellikler taşımaktadır. Bu bölgelerin şehirlerinde yaşayan yerli halk uzun bir zamandan beri büyük şehirlere göçmektedir. 1920'li, 1930'lu yıllarda köyünden kasabasından dışarı çıkmamış kimseler daha sonraki yıllarda ülkenin çeşitli köşelerine, uzak diyarlara göç etmeye başlamıştır. Bunların sebepleri üzerinde durmak bu bildirinin ölçüsünü aşar. Bugün göç, Ankara, İstanbul, Bursa, İzmir, Mersin gibi büyük şehirlere doğrudur. Göçler bir yandan da köylerden kırsal kesimlerden sanayi bölgelerine doğrudur. Köyler boşalıyor, şehirler doluyor. Buna bağlı olarak şehirlerin kültürel sosyal yapısı büyük ölçüde tahrip oluyor, geriliyor, yozlaşıyor. Dil de bu yozlaşmadan nasibini alıyor. Göçün akına dönüşmesi bu tahribatı hızlandırmış, şehrin özelliklerine, dokusuna uyumu ortadan kaldırmıştır.

İşin bir başka boyutu daha vardır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da şehirli yerlilerin büyük şehirlere göçmesiyle Anadolu şehirlerinde yaşanan boşluklardır. Bu boşlukları da kırsal kesimlerden gelenler dolduruyor. Şehirlere, ilçelere kırsal kesimlerden gelen göçler şehirlerin ilçelerin dil dokusunu değiştiriyor. Kırsal kesimin çeşitli bölgelerinden gelen halkın taşıdıkları farklı ağız özellikleri, geldikleri illerde bazı anlaşmazlıklara hatta çatışmaya sebep olabiliyor. Yıllardır gözlediğim ve üzerinde durduğum bu durumun bazı düşündürücü özellikleri var ki bu durum hiç dikkati çekmemektedir. Gaziantep'te, Diyarbakır'da, Bitlis'te vaktiyle halk arasında yaygın olarak kullanılan bazı arkaik Türkçe kelimeler artık o şehirlerde yaşayanlar tarafından bilinmemektedir. Bu durumun çeşitli sebepleri arasında yerli halkın büyük şehirlere göç etmesi ve oralarda yazı dilini kullanmalarındadır. Bir zamanla yaygın olarak kullanılan atasözlerinden *Kör cevizi bizle, çıhmadı çıvaldızla* biçimindeki deyişi bugünkü Bitlis'li kuşak, bilmediğini duymadığını ifade ediyor.

Şehirleşme ve Dil adlı bu toplantıda bence üzerinde durulması gereken konuların ağırlığını şehirlerin dokusunda dil açısından görülen yozlaşma oluşturmalıydı. Anadolu ağızları üzerinde çalışan bilginlerimizin konunun bu yönüne eğilmeleri gerekirdi. Bu önemli ve hayati konu ana hatlarını belirtmeye çalıştığım şu birkaç cümle ile anlatılacak yapıda ve özellikte değildir. Bunun için önceden yapılmış araştırmalara, toplanmış dokümanlara ihtiyaç vardır. Türk

dilcilik tarihinde maalesef bu konu üzerinde pek durulmamış, dikkatler bu konulara çekilmemiş, yöneticiler bu konuda bilgilendirilmemiştir.

Şehirleşme ve Dil konusunun çeşitli boyutlarının ele alındığı bu toplantıda Türk dilcilerinin yanı sıra nüfus bilimi (demografi), sağlık bilimi (tıp), toplum bilimi (sosyoloji) uzmanlarının alanlarına giren başka konular da bulunmaktadır. Bunlar, nüfus yapısındaki gelişme ve dağılımlar, büyük şehirlere taşınan çeşitli hastalıklar, gelenek, görenek, çeşitli inançlar, davranışlar ve alışkanlıklar olarak özetlenebilir. Umarız bir gün özellikle bu konular daha geniş bir oturma da ele alınır ve bazı sonuçlara, tespitlere ulaşılır.

Sözlerimi bir hususa değinerek tamamlamak istiyorum. Osmanlı saraylarında ve onların içindeki “Enderun Mektepleri”nde gelişen ve *Osmanlı Türkçesi* diye adlandırılan dil, Rumeli Türkçesiyle de beslenip 1900’lü yıllardan itibaren sadeleşerek bir edebiyat dili hâline gelmiş ve *İstanbul Türkçesi* adını almıştır. Yazı dili ile konuşma dilinin belli ölçüde birbirine yaklaştığı bu dönemde İstanbul Türkçesi ideal dil olarak kabul görmüştür. Bu oluşum eski terimiyle şehirler arasında paydaht yani başşehir, başkent dilidir. Belli bir olgunluğa, anlatım gücüne ulaşmış olan bu dil, nezaketi, terbiyeyi, insanın insana olan saygısını ifade etmede belli bir düzeye gelmiştir. Halit Ziya Uşaklıgil’in ve öteki yazarların eserlerinde bu özelliği görmek mümkündür. *Tebrikleri kabule tenezzül etmekle bendenizi şerefyab eder misiniz?* (48.s.) biçimindeki hitap örneklerine bugün rastlanmaz. *Denize nazır* yerine geçen *deniz gören*, *buse* yerine *öpücüük*, *tebessüm* yerine *gülümseme* dilde bir kayba sebep olmamıştır. Ama *Teşbihte hata olmaz* bugün eskimiş bir kelimeden dolayı kullanımdan çıkmak üzeredir. Bu tür sözlere günümüz neslinin anlamayıp dudak bükmesi dikkatlerden kaçmamalıdır.

Cumhuriyet döneminde Türkçe kökler ve eklerle türetilen pek çok yeni kelime ile daha saflaşmış ve zenginleşmiş olan *İstanbul Türkçesi*, telaffuzu, imlası ve anlam zenginliği ile bir uygarlık dili, bir bilim dili olma yolundayken bilinçsizce yapılan ve amaca hizmet etmeyen müdahalelerle, yapıdaki sosyal ve kültürel değişimle bir ölçüde yozlaşmaya başlamıştır. Bu yozlaşmayı, dil dokusundaki değişmeyi yabancı kelime akını yanında büyük şehirlere yapılan göçler hızlandırmıştır. Söz varlığı, söylenişi ile ideal dil olarak alınan *İstanbul Türkçesi* eski özelliğini, niteliğini yitirmektedir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyelerinin gayretiyle ele alınmış olan bu konunun ülkemizde dikkat çekeceğini umuyorum.

Beni dinlediğiniz için hepinize teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

Atalay, Besim *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* II.c. TDK. Ankara 1992

Uşaklıgil H. Ziya, *Bir Ölümlün Defteri* İstanbul 1944

Zülfikar, Hamza “Bitlis’ten Derlenmiş Atasözleri, Deyimler, Bilmeceler, Alkış ve Kargışlar”,
Türkoloji Dergisi III.c. 1968

Türkçe Sözlük, TDK Ankara 2005